SZEMBESÍTÉS

Hajdú Péter

E vázlatos tájékoztató célja az, hogy az utóbbi évek univerzálé-kutatásainak néhány eredményét egybevesse az uráli nyelvészet tanúvallomásával: e konkrét teherpróba mindkét érintett szakterület számára hasznos lehet. Egyben lehetőséget ad a szerzőnek arra is, hogy köszöntse 70. születésnapján Nyíri Antal barátját, akivel másfél évtizeden át harmónikus egyetértésben munkálkodott a közös tanítványok nyelvészetre irányításában.

*

A nyelvtipológia az utóbbi másfél évtizedben új területeket vett birtokba: a taxonómikus jellegű típusalkotáson túllépve kutatási programjába állította a nyelvek univerzális tulajdonságainak felderítését, hogy így közelebb kerüljön az egyetemes érvényű emberi nyelv fogalmának megismeréséhez és meghatározásához. A lehetséges emberi nyelvekre egyaránt jellemző nyelvi jegyek összekapcsolása és logikus érvényesítése megadhatja egy univerzális nyelvleírás szkémáját. A tipológiának ez az új irányzata, az univerzálé-kutatás tehát ideális céljául azt hirdeti, hogy a világ legkülönbözőbb nyelveinek vizsgálatából kellő számú univerzálét kell posztulálni, hogy azután az egymással összefüggő univerzálék rendszerét meghatározott sorrendbe téve /mindig a legáltalánosabbtól haladva a konkrétabb megállapításokig/ a teljes egyetemes nyelvleírás szerkezeti fundamentumát teremtse meg.

A következő példával lehetne illusztrálni azt, hogyan képzelhető el a távolabbi cél megvalósítása:

«Ha a nyelv ismeri a szófaji megkülönböztetést, akkor megvan benne a névszói kategória.

Ha a nyelvben van névszó, akkor annak vagy van ragozása, vagy nincsen ragozása.

Ha a névszónak nincsen ragozása, akkor a nyelvtani viszonyítás analitikus módon történik.

.....

Ha a névszónak van ragozása, akkor az lehet abszolút esetragozás és birtokos személyragozás, vagy mindkettő, de az abszolút esetragozás nem feltételezi a birtokos személyragozást, csak a birtokos személyragozás az esetragozást.

Ha a névszónak van esetragozása, akkor feltétlenül van alapalakja /nominativus/.

Ha a névszónak van alapalakja, annak lehetséges duálisi formája is.

Ha a névszónak van duálisa, akkor feltétlenül van többesszámú alakja...» és így tovább, persze nem feltétlenül szöveges bőbeszédűséggel, hanem a matematikai logika jelölésmódjával formalizálva ekképp:

$\exists$ FC $\longrightarrow$ $\exists$ N

$\exists$ N $\longrightarrow$ $\exists$ Dekl $\vee$ $\neg\exists$ Dekl

$\exists$ Dekl $\longrightarrow$ $\exists$ DeklAbs $\wedge$ DeklPoss $\vee$ $\exists$ DeklAbs $\wedge$ $\neg\exists$ Dekl-Poss | $\exists$ DeklPoss $\wedge$ $\neg\exists$ DeklAbs

$\exists$ DeklAbs $\longrightarrow$ $\exists$ Nom

$\exists$ Nom $\longrightarrow$ d Du

$\exists$ Du $\longrightarrow$ $\forall$ Plur stb.,

/a $\wedge$ a konjukció, $\vee$ a diszjunkció, $\longrightarrow$ az implikáció, $\neg$ a negáció, a | pedig az összeférhetetlenség jele; az $\forall$ az univerzális kvantor, $\exists$ az egzisztenciális, d a potenciális kvantor szimbóluma/.

Az univerzálék egy része deduktív /definicionális/; részben a nyelvleírási eljárás során elkerülhetetlen a priori állítások vagy a priori premisszákból következő ítéletek, melyek igazak ugyan, de sokszor triviálisak és minimálisan informatívak /pl. minden nyelvben vannak fonémák, magán- és mássalhang-

zók stb./. Más esetekben viszont empírikusan posztulálható bizonyos jelenségek univerzális érvényessége: ezek az induktív univerzálék. Persze fennáll ezeknél az a lehetőség, hogy később esetleg ellentmondó nyelvi tények kerülnek elő, ám ez nem feltétlenül cáfolja a hipotézist, hanem mindössze annyi következménnyel jár, hogy az abszolút univerzálék közül a statisztikai univerzálék közé soroljuk át megállapításunkat. A statisztikai univerzálékat az abszolútoktól megkülönböztetendő quasi-univerzáléknak nevezhetjük /angolul: *near-universals*; oroszul: *nepolnye universalii*/.

Logikai formájukat tekintve az univerzálék jórészt implikációk, és ilyen általános formulával határozhatók meg:

"Ha x minden értékének /föltéve, hogy x egy nyelv/ van α tulajdonsága, akkor rendelkeznie kell β tulajdonsággal is." Azaz kevésbé szakszerűen fogalmazva: egy nyelvre jellemző tulajdonság (α) implikálja /vagy legalábbis valószínűvé teszi/ egy másik (β) tulajdonság meglétét is.

Minden egyes univerzáléval kapcsolatban persze azt kell előrebocsátanunk, hogy valamennyi nyelvre érvényes, vagy a nyelvek többségére érvényes quasi-univerzáléról van-e szó. A szöveges kifejtés mellett a minden esetben érvényesülő univerzálé kvantora az $\forall$ szimbólum, a nyelvek abszolút többségére érvényeseké pedig a ∂ kvantor.

Az egyik minden nyelvre érvényes univerzálé szerint pl., ha a nyelvben ismeretes a grammatikai nem /genus/, akkor a számkategória /numerus/ is megvan benne. Ezt az általánosítást jóval rövidebben így is le lehet írni: "$\forall [(\exists \text{genus}) \rightarrow (\exists \text{numerus})]$ "

Quasi-univerzáléként szokták számontartani azt a tételt, hogy minden nyelvben van legalább egy primér nazális mássalhangzó /PNC/, amit ekképp önthetünk formulába: "∂(∃ legalább 1 PNC)". Kivételt képez a quileut, duwamish és snoqualmie nyelv /az USA északnyugati partvidékén/. E képletekben az $\exists$ jel így olvasandó "van, létezik", míg a "nincs, nem létezik"

kifejezésére a ⅂∃ /más leírási technikával ∄ vagy ~∃/ szimbólum használatos.

Ezek előrebocsátásával az alábbiakban táblázatosan ismertetünk néhány univerzálét BORISZ USZPENSZKIJ igen ökonomikus leírási szisztémája szerint,első oszlopban jelölve az univerzálé érvényét /∀ vagy ɗ/ , a második oszlopban közölve az esetleges feltételt, a harmadikban pedig a megállapított /, ill. implikált/ jelenséget.

A kvantor megjelölése	Az univerzálé feltétele	A nyelvi jelenség
	F o n o l ó g i a i u n i v e r z á l é k	
∀	——	∃ V és ⅂ V ellentét
∀	——	∃ C és ⅂ C ellentét
∀	——	⅂∃ kevesebb 13 fonémánál
∀	——	⅂∃ több 81 fonémánál
ɗ	——	∃ legalább 2 V
∀	∃ legalább 2 V	∃ V-k nyílásfok szerinti különbsége
ɗ	——	∃ legalább 1 primér nazális C
∀	∃ legalább 1 PNC	∃ dento-apikális nazális C /n/
∀	∃ mindösszesen 2 PNC	∃ dento-apikális nazális C /n/ ∃ labiális nazális C /m/
ɗ	∃ C-lágysági korreláció	⅂∃ V-politónia

Morfonológiai univerzálék

∀	∃ VCC szótagtípus	∃ VC szótagtípus
∀	∃ VC szótagtípus	∃ V szótagtípus
∀	∂ a szó egyszótagú	∃ a szó egymorfémás és ∃ zenei hangsúly
∀	∂ a szó többszótagú és ∃ szókezdő CC- és ∃ szóvégi -CC	∃ szóbelseji -CC-
∀	∃ *A* nyelvben több a fonéma, mint *B* nyelvben	∂ *B* nyelvben nagyobb a morféma-hosszúság, mint *A* nyelvben

Morfológiai és szintaktikai univerzálék

∀	∃ zéró-morfémás esetalak	∃ minden ilyen alaknak S-funkciója intr V mellett
∀	∃ suffixum és ¬∃ prefixum	∃ névutó és ¬∃ prepozíció
∀	∃ prefixum és ¬∃ suffixum	∃ prepozíció és ¬∃ névutó
∂	∃ eset /casus/	∃ szám /numerus/
∀	∃ nem /genus/	∃ szám /numerus/
∀	∃ V-személykategória és /vagy?/ ∃ V-számkategória	∃ V-időkategória és /vagy?/ ∃ V-módkategória
∀	∃ N-genus	∃ P-genus
∀	∃ nem-szuppletív P-Plur	∃ N-Plur-jelölés ≡ P-Plur-jelölés

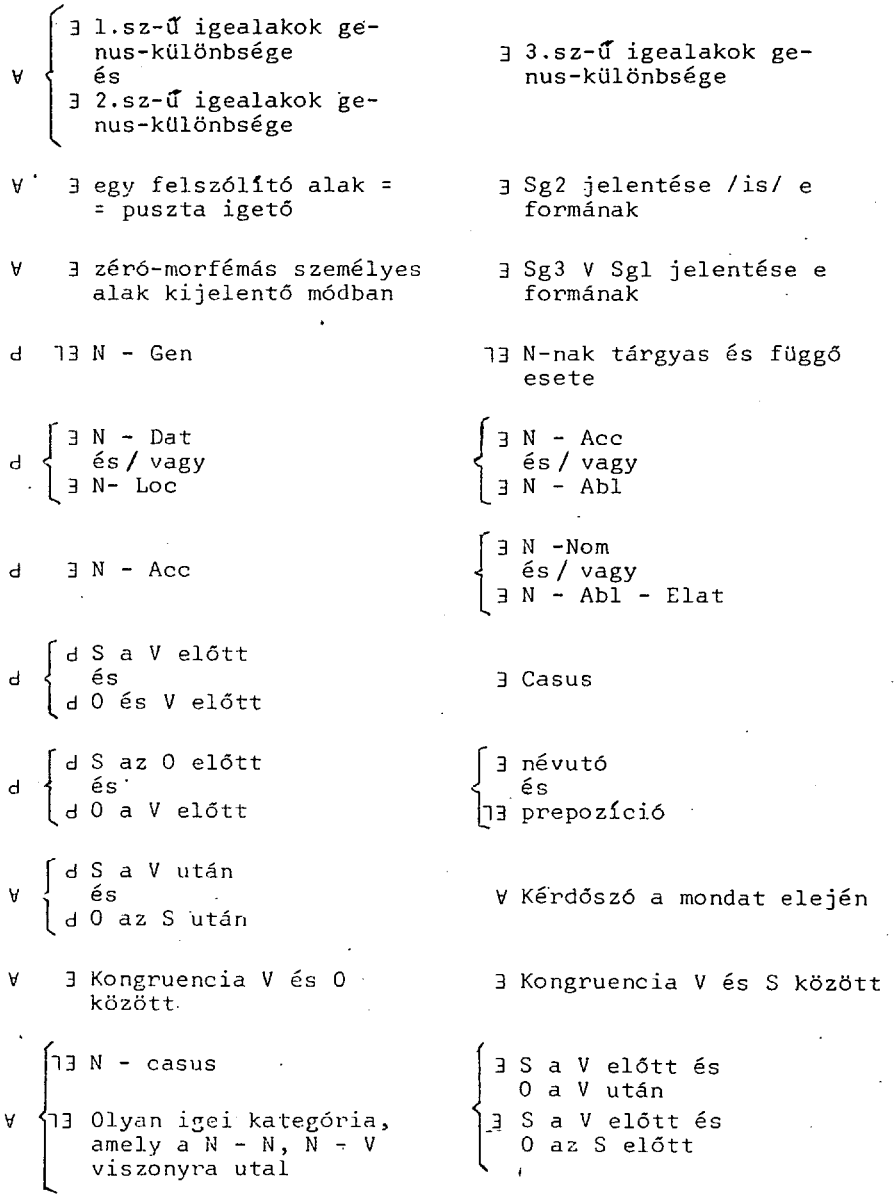
∀
∃ 1.sz-ű igealakok genus-különbsége
és
∃ 2.sz-ű igealakok genus-különbsége
∃ 3.sz-ű igealakok genus-különbsége
∀
∃ egy felszólító alak = = puszta igető
∃ Sg2 jelentése /is/ e formának
∀
∃ zéró-morfémás személyes alak kijelentő módban
∃ Sg3 V Sgl jelentése e formának
d
¬∃ N - Gen
¬∃ N-nak tárgyas és függő esete
d
∃ N - Dat
és / vagy
∃ N- Loc
∃ N - Acc
és / vagy
∃ N - Abl
d
∃ N - Acc
∃ N -Nom
és / vagy
∃ N - Abl - Elat
d
d S a V előtt
és
d O és V előtt
∃ Casus
d
d S az O előtt
és
d O a V előtt
∃ névutó
és
¬∃ prepozíció
∀
d S a V után
és
d O az S után
∀ Kérdőszó a mondat elején
∀
∃ Kongruencia V és O között
∃ Kongruencia V és S között
∀
¬∃ N - casus
¬∃ Olyan igei kategória, amely a N - N, N - V viszonyra utal
∃ S a V előtt és O a V után
∃ S a V előtt és O az S előtt

Ha elgondolkodunk azon, hogy a nyelvészetnek ezek az új kezdeményezései miképpen hasznosíthatók az uráli nyelvek vizsgálatában, akkor inkább feladatokat látunk magunk előtt, mintsem konkrét eredményeket. Egyszersmind azonban az a kérdés is megfogalmazódik bennünk, hogy a nyelvtipológiai kutatás mit várhat az urálisztikától. Ez utóbbiból kiindulva egészen evidens a válasz. A tipológiai és univerzálé-kutatásokban elért eddigi eredmények sok száz nyelv tanulmányozásából születtek, de e nyelvek között az uráli nyelvcsalád szinte alig volt képviselve. Főleg amerikai és szovjet nyelvészek nevéhez fűződnek e kutatások, s az is tudott tény, hogy a tipológiai vizsgálatok anyagát az ismert indogermán, sémita stb. nyelveken kívül számtalan amerikai indián, afrikai, ausztronéz, paleo-szibériai, török, kaukázusi és különböző távolkeleti nyelvekből vették, s a mi nyelvcsaládunkat csak olykor-olykor képviselte egy-egy nyelv /rendszerint a finn vagy a magyar/. Ezért nem érdektelen az univerzálék tana szempontjából sem az uráli nyelvek szemügyre vétele olyan tekintetben, hogy az eddig észlelt univerzálék érvényét alátámasztják-e, vagy pedig a kivételek számát növelik /nyilvánvaló, hogy a kivételek száma egy bizonyos fokon túl nem emelkedhet a quasi-univerzálé statisztikai átlagérvényének sorvadása nélkül/. Így pl. Greenberg 27. univerzáléja /mely szerint a kizárólagosan szuffigáló nyelvek névutósak, míg a kizárólagosan prefigáló nyelvek prepozíciósak/ tekintetbe veszi ugyan a finnt mint kizárólagosan szuffigáló nyelvet, de nem foglalkozik azzal a kérdéssel, ami minden finnugor nyelvészben fölvetődik, hogy a balti finn nyelvekben /nem túl gyakori/ prepozíciók nem gyengítik-e e tétel érvényét? Az erre adandó válaszból kiderül, hogy a finn *läpi* 'keresztül', *yli* 'át' stb. prepozíciók új fejlemények, használatuk annyira szűkre szabott, hogy jelenlétük nem változtat a finn nyelv postpozi-

cionális jellegén. A finn prepozíciók eredetileg valószínűleg az igéhez tartozó határozószavak voltak /pl. *hyppäsi yli* 'ugrott keresztül, átugrott'/ és e funkcióból értékelődtek át prepozícióvá /*hyppäsi yli* | *aidan* 'átugrotta a kerítést' → *hyppäsi* | *yli aidan* 'ugrott a kerítésen át'/; ezt az átértékelődést könnyítette az is, hogy e prepozíciók nagy része névutóként is használható /*aidan yli*/, ami eredetibb állapotot mutat. Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy pl. a magyar névutók esetében is van példa sorrendváltoztatásra /*a folyón túl* → *túl a folyón*/, s ezek az elég szórványos esetek összefüggésben lehetnek többek között a névutók határozószói eredetével, továbbá a névutó és határozószó közötti határ bizonytalanságaival. Meggondolandó továbbá, hogy a névutó → prepozíció átértékelődésére az ún. "europaizált" finnugor nyelvekből van példa /finn, észt, magyar/; szomszédos indogermán nyelvi "háttér" e folyamat lezajlásának kedvezett.

Ellenben valószínüleg módositani kell azt a ∀ kvantorral minősített univerzálét /VJACSESZLAV IVANOV nevéhez fűződik/, mely szerint a névszókat élő és élettelen osztályokba soroló nyelvek nem ismerik az élettelen osztályban a többesjelet /és ugyanitt nincsen ergatív szerkezet/. Már USZPENSZKIJ rámutatott arra, hogy a jeniszeji nyelvek ennek ellentmondanak. De ellentmond a szamojéd nyelvek közül a tazi szölkup is, ahol nemcsak a múltban volt, hanem jelenleg is van többesi /és duálisi/ formája az élettelent jelölő névszóknak.

Az univerzálék kontrollján kívül módjában áll az uráli nyelvek kutatóinak új univerzálék megfogalmazása is, persze nem kizárólag uráli nyelvek alapján, hanem lehetőleg minél több nyelvcsalád figyelembe vételével. Így pl. urálisztikai vizsgálatok kapcsán merült fel az a más nyelvek által is alátámasztott feltevés, melyet két univerzálében fogalmazhatunk meg:

d / ∃ vok.harm. ⟶ ∃ metafónia /
d / ∃ metafónia ⟶ ∃ vok.harm. /,

vagyis a metafónia /Umlaut/ és a magánhangzó-illeszkedés egy nyelven belül kölcsönösen kizárják egymást.

Másrészt azonban az uráli nyelvészet nemcsak hozzájárulhat a tipológia fejlesztéséhez, hanem sok hasznos szempontot kaphat tőle, melyeknek adaptálása a nyelvhasonlítás és történeti nyelvészet számára előnyös.

Ismeretesek azok az egyetemes mondattani törvényszerűségek, melyek a nyelvek szórendi strukturáira vonatkoznak. Ezek szerint a mondat három fő alkotó eleme, az alany /S/, a tárgy· /O/ és állítmány /V/ logikailag hatféleképpen kapcsolódhat egymáshoz /S O V, S V O, V S O, V O S, O S V, O V S/, de kijelentő mondatban csak három sorrend általános: V S O, S V O, S O V, tehát azok a típusok, ahol az alany megelőzi a tárgyat /a másik három típus rendkívül ritkán, vagy egyáltalán nem szokott előfordulni/. E három szokásos sorrend közül valamelyik jellemző az adott nyelvre. Rokon nyelveink zöme S O V típusú, a finn azonban S V O típusú /de SVO tendencia a magyarban is tapasztalható/. Ez az általánosítás persze nem tagadja, hogy másféle szórend ne lenne lehetséges a finnben, azt állítja mindössze, hogy kijelentő mondatokban van egy domináns sorred. Ha pedig azt tapasztaljuk, hogy az uráli nyelvek többségében S O V a domináns sorrend, a balti-finnben viszont S V O, akkor nyelvtörténetileg értékelve e kettősséget arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a balti-finn nyelvek domináns S V O sorrendje későbbi fejlemény, s a többi rokon nyelv S O V típusa az eredetibb /alapnyelvi/ állapotot őrzi. Ezt egyébként alátámasztja az a tény, hogy az uráli nyelvekben gyakori a névutó, s Greenberg 4. quasi-univerzáléja szerint S O V domináns sorrendű nyelvek posztpozíciósak. Mindeme következtetések egyébként összhangban vannak az uráli összehasonlító nyelvészet eddigi megállapításaival is.

A szinkrón törvényszerűségeket rögzítő univerzálék módot adnak bizonyos történeti értékelésre azzal is, hogy a "ha *a*, akkor *b*" formájú implikációknak megvan a diakrón vetületük: ha ugyanis egy adott nyelvben csak *a* van, de *b* nincsen, akkor

előre jelezhetjük *a* eltűnését, vagy *b* kialakulását.

A történeti tipológia ma még fejlődő nyelvészeti ágazat, és sok kérdést kell tisztáznia ahhoz, hogy módszertanát - pláne elméletét - teljesen kiépíthesse. Mindenekelőtt szembe kell néznie azzal a problémával, hogy milyen időhatárok között érvényesek a nyelvi univerzálék. A választ nem egykönnyű megadni, s bizonyosan különbséget kell majd tennünk a deduktív és az implikációs univerzálék között. Az előbbiek, a nyelvre egyetemesen és feltétel nélkül jellemző elemek, feltehetően állandóak, azaz a nyelv általunk áttekinthető korszakaira, a mai nyelvcsaládok kialakulásának korára nézve is érvényesek. Az implikációs univerzálék dolgában azonban már óvatosabban kellene nyilatkoznunk: ismerve a nyelv állandóan változó természetét, s azt, hogy a nyelvek történetük során típusukban is átalakulhatnak, módosulhatnak, talán jobb arra az álláspontra helyezkednünk, hogy az általánosabb implikációs univerzálék lehetnek pánkrón természetűek, de esetleg szekundér univerzálék is. DEZSŐ LÁSZLÓ pl. ilyen viszonylag másodlagosnak tekinti a V S O-típus kialakulását, amiből az következik, hogy valamennyi, a V S O-sorrenddel kapcsolatos implikáció másodlagos. Hasonlóképpen másodlagos lehet a kötőszók általánosságát megfogalmazó univerzálé: néhány ezer évvel ezelőtt - alapnyelvi viszonyok között - még nem biztos, hogy voltak kötőszavas mellékmondatok. Ezek ellenére általában nagyfokú állandóság jellemzi az implikációs univerzálékat, tág időhatárok között érvényesek, s ezért - megfelelő kontrollal - járható útnak látszik az univerzálék nyújtotta mankóra támaszkodni töredékesen ismert régi nyelvrendszerek rekonstruálásában úgy, hogy visszavetítjük őket régebbi korokra. A közeli évek genitivus-vitájában /hogy ti. volte az uráli alapnyelvben genitivus/ az eddigi konkrét érvek mellett új momentumként említhető a genitivus megléte mellett az az univerzálé, amely szerint azokban a nyelvekben, ahol nincsen genitivus, a névszónak nagy valószínűséggel sem tár-

gyas esete, sem egyéb bővítményei nincsenek. Igaz, hogy pl. a permi nyelvek és a magyar másodlagosan kialakították a birtokos szerkezet jelölésére alkalmas nyelvi eszközt /a permi nyelvekben az adessivus *-leŋ* ragja vált genitivus raggá, a magyarban a részeshatározó viselhet ilyen funkciót; az obi ugorban viszont a genitivus veszte a névszói esetragok általános redukciójával, az esetragozás beszűkülésével járt együtt: az északi osztjákban pl. csak két esetrag van, a locativus *-na* és a lativus *-a* ragja.

Mindez azt is jelentené, hogy a nyelvfejlődést elsősorban nem az univerzálék átalakulásában kell keresnünk, hanem abban, hogy a nyelvek egyes jelenségei előbb-utóbb ellentétbe kerülnek valamely univerzálé tartalmával, kivonják magukat hatálya alól, s ezzel az univerzálé statisztikai átlagérvénye csökken, adott körülmények között pedig a nyelv más típusszabályok vonzásába kerülve fokozatosan típust vált /ami persze átmeneti, közbülső típusok létét is föltételezi/.

Az univerzálé-kutatás tehát nehezen nélkülözhető segítséget nyújthat a nyelvtörténetnek és az összehasonlító nyelvtudománynak: szerepe lehet régebbi nyelvállapotok, alapnyelvek rekonstruálásában, és jó fogódzót nyújt általánosításaival ahhoz, hogy milyen nyelvi elemek, szerkezetek együttes előfordulása valószínű, s melyeké nem az.

I R O D A L O M

DEZSŐ L.: *A mondattan tipológiai megközelítése.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 9. Bp. 1973.

GREENBERG, J. /ed./: *Universals of Language.* Cambridge, Mass. 1966. /Oroszul: *Novoe v lingvistike.* Vyp. 5. Moszkva 1970./

IVANOV, V. V.: *Tipologija i sravnitel'no-istoričeskoe jazykoznanie* Voprosy Jazykoznanija 1958/5.

IVANOV, V. V.: *Nekotorye problemy sovremennoj lingvistiki.* Narody Azii i Afriki 1963/4.

NIKOLSKIJ, L. B. /ed./: *Lingvističeskaja tipologija i vostočnye jazyki.* Moszkva 1965.

SEREBRENNIKOV, B.A.: *Verojatnostnye obosnovanija v komparativistike.* Moszkva 1974.

USPENSKIJ, B. A.: *Strukturnaja tipologija jazykov.* Moszkva 1965.

VARDUL', I. F. /ed./: *Jazykovye universalii i lingvističeskaja tipologija.* Moszkva 1969.

KONFRONTATION

von

P. Hajdú

Unter diesem Titel werden einige Ergebnisse der Universalienforschung den Resultaten der uralischen vergleichenden Sprachforschung gegenübergestellt. Es wird festgestellt, dass die konsequente Durchführung eines solchen Programms einerseits die Kontrolle und zugleich eine präzisere Formulierung der Universalien, andererseits eine typologisch motivierte Rekonstruktion der uralischen Grundsprache ermöglicht. Die vorliegenden Beispiele dienen als Beweismaterial zu dieser These.